

I. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЕТНОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ

Юрій Поліщук

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ

У статті зроблено спробу проаналізувати доробок сучасних українських дослідників у вивченні соціокультурних трансформацій на шляху українського суспільства від тоталітарного до демократичного суспільства.

Ключові слова: сучасне українське суспільство, соціокультурні трансформації, соціогуманітарні науки, трансформація, модернізація.

Yuri Polischuk. Social and cultural transformations in modern Ukraine as an object of research of national scientists. *The article attempts to analyze the achievements of modern Ukrainian researchers studied social and cultural transformations in the way of Ukrainian society from a totalitarian to a democratic society.*

Key words: modern Ukrainian society, socio-cultural transformation, socio-humanitarian sciences, transformation, modernization.

Національно-державне відродження України, укорінення в ній демократичних цінностей відбуваються в досить складних і суперечливих умовах, що зумовлено неусталеністю (революційністю) багатьох суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, започаткованих у 1990-х роках. Як наслідок, до цього часу не проясненими залишаються світоглядні, ціннісні координати-регулятори людської поведінки і навіть взаємин між людьми. Це дуже сильно впливає на соціокультурну ситуацію в Україні. Адже масштабні зміни у соціумі, якщо вони є системними і пов'язані з творенням нового суспільного ладу, завжди впроваджуються разом із трансформаціями культурними. Саме тому їх, цілком слушно,

називають «переоцінкою усіх цінностей». Ситуація значно ускладнилася російською анексією Криму, гібридною війною на Донбасі. Вони стали новими викликами для молодії, до кінця не сформованої Української держави. Північно-східний сусід не хоче відпускати Україну зі своїх лещат, намагається не допустити демократизації її внутрішнього життя, цивілізаційного вибору на користь європейських цінностей, активно нав'язує їй стереотип хронічної неуспішності, який спрямований на руйнування української ідентичності як такої. В цих умовах перед соціогуманітарними науками з особливою гостротою постають питання переоцінки звичної шкали оціночних критеріїв не лише нашого минулого, а й майбутнього. Не в останню чергу це стосується соціокультурних трансформацій українського суспільства, яке ще тісно пов'язане з тоталітарним минулим.

Потрібно зазначити, що українські науковці приділяли і приділяють значну увагу дослідженню зазначених проблем. Проте історіографічних праць, в яких би досліджувалася ступінь розробки цієї теми, фактично немає. Тому нагальною є потреба аналізу доробку вітчизняних суспільствознавців з проблем трансформації сучасного українського суспільства від тоталітаризму до демократії, від «комуністичних» до загальнолюдських цінностей, визначення вузьких місць у масиві уже опублікованих робіт, які стосуються соціокультурних трансформацій у сучасній Україні.

Питання модернізації та трансформації українського суспільства стають предметом дослідження українських науковців у 1990-х рр. З самого початку для них було характерне органічне поєднання теоретичних та емпіричних аспектів дослідження. Це, на думку Є. Борінштейна, дає підстави говорити про формування нового напрямку досліджень [1, с. 14]. Таку думку підтримує й відомий український історик Я. Грицак, який вважає, що в «модернізаційних підходах до «українського матеріалу»... означилася нова хвиля – відхід від соціально-економічних до культурологічно зорієнтованих інтерпретацій» [2, с. 60].

Потрібно зазначити, що зацікавленість до дослідження трансформаційних процесів в Україні до певної міри стимулювало її політичне керівництво. Адже перед ним постало питання «Хто ми?», «Куди йти?», «Що будувати?». До речі, цю проблему озвучив другий Президент України Л. Кучма. Будучи ще на посаді

Прем'єр-міністра, він у 1992 р., звертаючись до народних депутатів України, заявив: «Скажіть, що треба будувати, і я побудую» [3].

Певний час пріоритет у поясненні причин та механізмів трансформації суспільства віддавався економічним і технологічним чинникам [4; 5; 6]. Найближче до повного висвітлення проблем економічних трансформацій в Україні підійшов П. Гайдуцький [7]. Досить цікавою його роботою є «НеЗалежна економіка України», в якій висвітлено не лише проблеми становлення економіки України за роки незалежності, а й питання модернізації українського суспільства та його цивілізаційного вибору. Двозначний смисл, закладений у назві книги, відображає велику залежність вітчизняної економіки від багатьох внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних чинників, від економічних і соціальних реформ, євразійських і європейських викликів. Потрібно зазначити, що видання присвячене 20-річчю обрання Л. Кучми Президентом України. Тож значне місце у ньому відведено розкриттю ролі Л. Кучми у розбудові держави та економіки, здійсненні економічних і соціальних реформ, забезпеченні протистояння України зовнішнім і внутрішнім викликам, формуванні її цивілізаційного вибору. Проте близькість автора до 2-го Президента України зумовили некритичний підхід до оцінки діяльності Л. Кучми на найвищій посаді в Україні [8].

З часом українські науковці починають розуміти, що не менше значення у суспільно-трансформаційних процесах мають чинники соціокультурні, які за своєю природою є нематеріальними, тобто надекономічними і надтехнологічними. Наприклад, радикальна зміна духовно-ціннісних орієнтацій, поява альтернативних стилів у мистецтві, утвердження нових суспільних ідеалів та моральних норм впливають на суспільні процеси із силою не меншою, ніж чинники суто матеріальні. Крім того, як на наш розсуд, сукупний вплив духовно-ціннісних складників людського буття на хід історичних подій у сучасному світі неухильно зростає. Так завжди буває у переломні епохи. Тому підхід до розуміння трансформаційних процесів в посткомуністичних суспільствах повинен бути системно-цілісним, щоб були враховані не тільки матеріальні, а й не менш вагомі – ідеально-ціннісні чинники, щоб розглядати соціально-

культурну реальність суспільства як багаторівневе, матеріально-ідеальне утворення [9].

Одними з перших за це взялися науковці, які пішли в політику. Так, у 1995 р. В. Гриньов опублікував роботу з промовистою назвою «Нова Україна: якою я її бачу» [10]. У ній автор аналізує головні напрями трансформаційних процесів в Україні, починаючи з економіки і закінчуючи проблемами культурного відродження. Не оминув він й етнонаціональний фактор трансформаційних процесів в Україні. Зокрема, у третьому розділі науковець порушує питання федералізації. На його думку, вона стимулюватиме економічні реформи, стабілізуватиме державу, консолідуватиме суспільство. При цьому він позиціонує себе, за влучним висловом М. Рябчука, «російськомовним лібералом, однаково ворожим щодо комунізму та (українського) націоналізму» [11, с. 153].

Проблемам суспільної трансформації в Україні певну увагу приділили В. Кремень, Д. Видрін, Д. Табачник, В. Литвин [12; 13; 14]. Зокрема, Д. Видрін і Д. Табачник, аналізуючи стан трансформації українського суспільства, вказують на повільність і непослідовність змін. Причини цього вони бачать у «м'явості становлення громадянського суспільства», відсутності власної політичної еліти. Майбутнє України вчені пов'язують з її євразійською орієнтацією [15].

Не минули зазначену проблематику й «чисті» науковці. В першу чергу соціологи. Так, А. Ручка, аналізуючи трансформаційні процеси, що проявлялися в усіх сферах суспільного життя України, особливу увагу приділив вивченню еволюції його соціокультурних характеристик протягом другої половини 1980-х – початку 1990 рр. [16]. Значний інтерес викликає робота відомого українського соціолога Є. Головахи, яка дає можливість подивитися на реальний стан трансформаційних процесів в Україні і ставлення до них пересічних українців [17]. Досить предметно і плідно досліджував ці проблеми С. Катаєв [18; 19; 20]. Зокрема, він вважає, що трансформація передбачає співіснування одночасно процесів модернізації, посмодернізації і традиціоналістського відступу [21]. При цьому дослідник переконаний, що в сучасній Україні «найсуттєвіші зміни відбуваються у соціокультурній сфері: у нормах, цінностях, уявленнях. Разом з тим, соціокультурна, економічні та політична сфери розвиваються за своїми сценаріями, за своєю

логією. Вони опосередковано взаємопов'язані, будучи один для одного середовищем змін» [21, с. 32].

Найбільш повно його підходи до проблем соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства викладені в докторській дисертації, яка була захищена у 1998 р. У ній автор розкриває теоретико-методологічні проблеми соціокультурної трансформації та соціальні явища і процеси в суспільстві, що трансформуються. Разом з тим, поза його увагою залишилася сама система культури та зміни, що відбуваються в її складових частинах (релігії, освіті, мистецтві тощо), регіональні особливості соціокультурної трансформації, її етнополітичний контекст [22].

Звернули увагу на феномен соціокультурних трансформацій і соціальні філософи [1; 9; 23]. Зокрема, вони означили прагнення дати визначення поняттю «соціокультурні трансформації» [24; 25]. Проте ці спроби, як правило, закінчувалися аналізом поняття «трансформація» і не розкривали сутності такого явища, як «соціокультурні трансформації». Як результат, автору не вдалося виявити чіткого визначення цього поняття.

Усе ж роботи українських філософів заклали основи для дослідження соціокультурних трансформацій в окремих суспільних нішах. Зокрема, це стосується вивчення субкультурної диференціації як фактора інтенсифікації соціокультурних трансформацій українського суспільства. Однак залишаються невивченими модернізаційний потенціал окремих субкультурних груп, проблеми культурних змін, соціокультурної динаміки від соціальної стагнації до змін перехідного періоду, модернізації інформаційної сфери як підґрунтя поступової трансформації українського суспільства в постіндустріальне, інформаційне суспільство [1, с. 15].

Питання соціокультурної трансформації українського суспільства зацікавили й українських політологів. Досить багато у цьому напрямі зробив М. Михальченко. Якщо у перших таких працях головну увагу він та його співавтори приділяли політичним змінам, що відбувалися в Україні після розпаду СРСР [26; 27], і ролі політичної еліти у цих процесах [28], то в книзі «Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?» поряд із зазначеними вище проблемами вчений порушує питання соціокультурної трансформації. Зокрема, взявши на озброєння цивілізаційний

підхід, він звертає увагу на те, що «сучасна велика, глобальна трансформація суспільства все більше залежить від духовної сфери взаємодії цивілізацій, оскільки технологічний розвиток у світі відбувається порівняно рівномірно в усіх регіонах або ж спостерігається інтенсивний обмін досягненнями технологічної революції. А соціокультурна специфіка різних цивілізацій серйозно впливає на специфіку модернізації в різних регіонах і країнах» [29, с. 37]. У контексті такого підходу М. Михальченко, поряд з аналізом процесу політичних, економічних трансформацій, значну увагу приділяє пошуку українським суспільством «нових ідеологічних точок опори», «нового змісту і функцій освіти та науки», «зовнішньополітичної стратегії» у руслі модернізаційних і традиціоналістських орієнтацій. При цьому він наголошує на важливості етнокультурних чинників у трансформаційних процесах, зазначаючи, що «...головною перепорою руху вперед є недостатня консолідація суспільства, його розколотість щодо національних, мовних, культурних і релігійних ознак...» [29, с. 264]. Але далі констатації цього автор у цій роботі не пішов.

Цікавим для тих, хто починає досліджувати трансформаційні процеси, є розкриття М. Михальченком значення головних термінів цієї проблеми (модернізація, трансформація, революція тощо) [29, с. 36–46].

Таким чином, поява цієї та інших робіт М. Михальченка у другій половині 90-х рр. ХХ ст. – на початку 2000-х рр., на нашу думку, започаткувала системне дослідження політологічною спільнотою України трансформаційних процесів у нашій державі.

Досить активно досліджував модернізаційні процеси в сучасному українському суспільстві і вплив на них світових цивілізаційних процесів В. Горбатенко. Розпочав він свою роботу над цією проблематикою із загальних теоретичних питань і деяких аспектів політичних змін в Україні [30; 31]. Цікавою є стаття, в якій автор порушує етнополітичну складову трансформаційних процесів у посттоталітарних суспільствах [32]. Особливий інтерес викликає його монографія «Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть» [33] та докторська дисертація [34]. У цих роботах автор докладно проаналізував різноманітні незахідні моделі модернізації. Це зроблено, як вказано в рецензії на монографію

В. Горбатенка, підготовленій С. Катаєвим, «... не з простої цікавості, а з метою порівняння їх з українським досвідом і з огляду на потребу знайти раціональні підходи до розв'язання модернізаційних проблем у незахідних суспільствах» [35, с. 75]. На основі цього В. Горбатенко робить спробу виявити закономірності, тенденції, пріоритетні цілі й особливості реформування українського суспільства. Вчений дає власну періодизацію української модернізації починаючи з середини XVII і до кінця XX ст., визначаючи характерні особливості кожного з етапів.

У монографії та в дисертаційному дослідженні В. Горбатенко розкриває сутність парадигми суспільних модернізацій, зупиняється на категоріальному апараті теорії модернізації та методології дослідження суспільних явищ з точки зору модернізації. Надзвичайно цінним є те, що науковець розглядає культурно-ціннісний вимір модернізації, гуманістичні аспекти розвитку суспільства.

Оцінюючи проведену В. Горбатенком роботу, український соціолог С. Катаєв називає його «одним із небагатьох вітчизняних вчених, хто розглядає сучасну Україну як постмодерне суспільство» [35, с. 76]. Проте В. Горбатенко навіть не зачіпає такий важливий аспект модернізації України, як етнополітичний чинник трансформаційних процесів.

Досить активно саме етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні з другої половини 1990-х рр. досліджував М. Рябчук. При цьому він акцентує увагу не на загальних теоретичних викладках про модернізацію, а на конкретних питаннях трансформації українського суспільства через призму «формування модерної української нації». Більшість його робіт була надрукована за кордоном. Проте у 2000 р. в Україні побачила світ монографія М. Рябчука «Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення», яка, за висловом самого автора, «укладена на основі... доповідей та... статей, ... опублікованих почасти в українській, а почасти в зарубіжній... періодиці» [11, с. 5]. Тобто, це концентрований результат роботи автора над зазначеною проблемою протягом другої половини 1990-х рр. Не вдаючись до детального аналізу цієї роботи, хочу зауважити, що у ній домінують публіцистичні підходи, автор активно розкриває пороки сучасного українського суспільства, небажання політичної еліти

його реформувати, але не завжди дає конкретні пропозиції щодо виходу з тієї кризи, в якій перебуває наша держава.

До певної міри логічним продовженням роботи в цьому напрямі є робота М. Рябчука «Дві України: кінець амбівалентності?» [36].

Певну увагу українські науковці приділили вивченню суспільно-політичних трансформацій в Україні у період «горбачовської модернізації суспільства», як прелюдію до сучасних змін. Зокрема, помітним явищем у науковому житті стала поява збірки наукових праць провідних учених Інституту національних відносин і політології НАН України (нині Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України) та Інституту історії України НАН України. У статтях С. Кульчицького, Л. Нагорної, П. Панченка, Ю. Шаповала та інших було зроблено спробу проаналізувати загальні тенденції суспільних змін, що відбувалися в Україні у 1985 – 1991 рр. [37].

Перебудовчий період ґрунтовно досліджував О. Бойко [38]. Зокрема, він вважає, що «перебудова» – явище непересічне і феноменальне, оскільки в період здійснення комплексу перебудовчих реформ 1985–1991 рр. відбувалися кардинальні зміни та зрушення у суспільно-політичному житті» [38, с. 3]. Значне місце у цьому процесі автор відводить соціокультурним, етнонаціональним факторам, а саме: появі неформальних громадських організацій, виникненні «національної контреліти та її появі в державних структурах різних рівнів», релігійному ренесансі, поверненню історичної правди і пробудженню національних почуттів широких кіл громадськості [38, с. 4].

Більш комплексно і розгорнуто до цих питань підійшов авторський колектив шеститомної «Політичної історії України. XX століття». Зокрема, у шостому томі вони піддали глибокому аналізу складний шлях українського суспільства від «тоталітаризму до демократії», від переконаності радянського керівництва в «непохитності тоталітарного комуністичного режиму, його досконалості» і, відповідно, запереченні (відкиданні) самої думки про трансформацію політичної системи, «до поступової деградації комуністичної системи й розчарування в ній не лише дисидентів, а й її до того вірних adeptів, ... тяжкого і болісного пошуку незалежною Україною нової моделі свого суспільного життя, принципів полі-

тичної й національної інтеграції» [39, с. 7, 10]. При цьому автори зазначеної роботи, приділивши головну увагу проблемам політичних трансформацій українського суспільства як у період перебудови, так і в часи активного державного будівництва, звернули увагу не лише на соціокультурні трансформації, а й їхній етнополітичний контекст. У розділі з промовистою назвою «Націотворення» розкрито процес формування правової бази етнонаціональної політики Української держави, практичні кроки її виконавчих органів до «гармонізації стосунків між центральною владою, національною більшістю і національними меншинами, до міжетнічної інтеграції в напрямі формування поліетнічної й полікультурної нації, в якій було б на рівноправній основі забезпечено відродження й державотворче самовизначення та утвердження титульного етносу, а також відродження й культурний розвиток національних меншин, повне забезпечення їхніх колективних прав, як і громадських прав їхніх представників» [39, с. 571–572]. При цьому вони звертають увагу на такі складові соціокультурних трансформацій, як освіта, релігія, мова, вказуючи, що усі вони в Україні мали «етнокультурне й політичне забарвлення».

Підводячи підсумки цього ґрунтового дослідження, його автори підкреслюють, що український цивілізаційний вибір, в основі якого лежать трансформаційні процеси, які переживає Україна, зумовлені «колізіями посттоталітарного розвитку політики, економіки й культури, зіткненнями влади і опозиції, ідеології і буденної свідомості, релігії і атеїзму, науки і псевдонауки, що надає цьому вибору драматичного й переважно кризового характеру». При цьому вони застерігають, що «цивілізаційне роздоріжжя, на яке вийшла Україна, зберігається в головах і політиків, і звичайних громадян, що позначається на їхніх діях, які часом створюють небезпеку для України» [39, с. 676]. Проте ця робота закінчується кінцем 1990-х рр., і тому її автори не в змозі були дослідити драматичні події 2000-х рр. та їхній вплив на трансформаційні процеси в Україні.

Логічним продовженням і доповненням попередньої роботи є колективна монографія українських політологів та істориків «Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.», в якій поряд із аналізом трансформаційних процесів, започаткованих «перебудовою» і

становленням української незалежної держави, значна увага приділена проблемам формування «поліетнічної української нації» як важливого етнополітичного чиннику соціокультурних трансформацій у сучасній Україні та впливу на них «помаранчевої революції» [40, с. 972–990].

Зверталися до цієї проблематики й інші науковці. Зокрема, Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій підготували ґрунтовне дослідження, в якому показали місце і роль української культури в європейському та світовому цивілізаційному і культурному просторі, вплив на неї сучасних євроінтеграційних і глобалізаційних процесів, а також спротив, який чинить українське суспільство російській культурній, медійній і духовній експансії [41].

У монографії «Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу» колектив авторів, враховуючи «розколотість» культурного простору України, різноспрямованість політичних орієнтацій, приділив певну увагу соціокультурним трансформаціям, які відбуваються в нашій державі на шляху переходу від тоталітарного до громадянського суспільства [42].

Звернули політологи увагу і на такий важливий елемент соціокультурного життя, як релігія та вплив на неї етнополітичного чинника. Зокрема, в колективній монографії «Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України» на великому емпіричному матеріалі проаналізовано можливості та обмеження залучення релігійного чинника до процесів формування української політичної нації, громадянського суспільства, демократичної і функціональної держави. Особлива увага звертається на інструментальне використання релігійного чинника у суспільно-політичних процесах у рамках національного наративу і концепту «національної держави». Піддається аналізу потенціал етноконфесійних спільнот України до інтеграції в український соціум та формування українських громадсько-політичних лояльностей, особливості суспільно-релігійних відносин, а також глобалізаційні виклики, пов'язані із входженням України до світового релігійного простору [43]. В. Войналович і Н. Кочан дослідили роль і місце релігійного чинника в етнополітичних процесах на території Донбаського регіону України в його історичному минулому та сучасному, розкрили специфіку взаємодії релігійного й етнічного чинників у

формуванні регіональної ідентичності на різних етапах розвитку регіону, еволюцію функціонального навантаження на релігійний чинник у цих процесах [44].

Політичні аспекти трансформаційних процесів і їхній вплив на соціокультурну сферу України досліджували авторські колективи під керівництвом В. Солдатенка [45] і Ф. Рудича [46].

Наприкінці 1990-х рр. саме етнополітичному чиннику соціокультурних трансформацій сучасної України приділила увагу Л. Нагорна. Однією з перших робіт, в якій вона почала досліджувати цю проблематику, була «Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії», яка побачила світ у 1998 р. У ній авторка, проаналізувавши соціокультурний ракурс політичної культури населення України, доходить висновку, що «головними домінантами української соціокультурної ситуації є невизначеність і нестабільність» [47, с. 259]. Науковець намагається визначити причини такого стану, вказуючи, що «постійний брак коштів на освіту, науку, культуру гальмує процеси модернізації і самоідентифікації, перешкоджає соціокультурному «самовизначенню». Рух навмання і навпомацки не дає змоги успішно розв'язувати проблему осучаснення традиційних цінностей, забезпечити інформаційну мобільність, створити надійні імпульси самоорганізації» [47, с. 259–260]. З цього авторка робить висновок, що «Україні конче потрібна власна теорія політичної нації, детально розроблена в національно-територіальному, національно-державному, національно-етнічному аспектах, і стратегія руху у напрямі до її створення» [47, с. 261].

Логічним продовженням дослідження соціокультурної проблематики є інша робота Л. Нагорної – «Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань», в якій авторка розкриває місце і роль соціокультурних ідентичностей (етнічних, територіальних, професійних, гендерних, релігійних) у розвитку сучасного соціуму, трансформаційних процесах. Вона аргументовано доводить, що проблему ідентичності потрібно розглядати у контексті соціокультурних трансформацій і пошуку моделей самоідентифікації. При цьому вона звертає увагу на ризики і небезпеки, які загрожують соціокультурній трансформації українського суспільства. Однією з головних є «травмована історична пам'ять» [48].

Надзвичайно цікавою є інша робота Л. Нагорної – «Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей лінгвістичної політики». У ній науковець доводить, що мова, мовна політика є важливим елементом соціокультурних трансформацій. Адже «за самою своєю суттю вона є не стільки інструментом пізнання, скільки важелями конструювання соціальної реальності – навіть безвідносно до суб'єктивних бажань політичних акторів». При цьому вона виконує не лише «комунікативну і символічну», а й «ідентифікаційну, естетичну, номінативну, культуротворчу функції» [49, с. 4].

Дещо з іншого боку до трансформаційних процесів у сучасній Україні підійшов В. Котигоренко. В монографії «Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт» він порушив надзвичайно цікаву проблему етнічних протиріч і конфліктів, що виникають на шляху трансформації суспільства і держави в Україні. Автор вважає, що трансформаційні процеси привели до «зміни в статусі українців та інших етнічних спільнот і їхньої мовно-культурної взаємодії, зростання індивідуального і групового етнонаціонального самоусвідомлення громадян та їхньої диференціації за ознаками прихильності різним цивілізаційним пріоритетам і векторам міждержавних та міжнародних взаємин» [50, с. 477]. Учений доходить висновку, що не без помилок і пробуксовок в Україні все ж «відбувається становлення суспільної моделі, сприятливої для формування й усталення громадянської ідентичності поліетнічного населення держави, узгодження культурних та інших інтересів титульного українського етносу з інтересами українських росіян і носіями російськомовної культури» [50, с. 477–478]. Час підтвердив цей висновок В. Котигоренка. Адже російському агресору, який веде сьогодні проти України війну, не вдалося розколоти українське суспільство за національною ознакою. На захист її незалежності піднялися не лише українці, а й росіяни, представники інших народів, які мешкають в Україні.

Потрібно зазначити, що українські політологи приділили значну увагу дослідженню регіональних особливостей етнополітичного контексту соціокультурних трансформацій в Україні. Так, у монографії «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» колектив авторів досить детально розкрив історичні умови формування політичних, економічних, соціальних, демографіч-

них, культурних, конфесійних та інших аспектів етнополітичної регіоналізації суспільного простору України. Показав головні тенденції сучасної етнополітичної динаміки українського соціуму та його регіональних сегментів, роль держави в оптимізації етнонаціональних відносин, національно-громадянській консолідації політичного, поліетнічного, поліконфесійного, полікультурного загалу населення країни [51].

Досліджували науковці й історію, і сучасну динаміку етнополітичних процесів в окремих регіонах України (Крим, Закарпаття, Донбас). При цьому значна увага приділялася особливостям протікання на цих територіях соціокультурних трансформацій, що мали місце на шляху від тоталітаризму до демократичного суспільства [52; 53; 54]

Крім монографічних досліджень, політологи присвятили проблемам трансформації сучасного українського суспільства низку статей. Більша частина з них присвячена дослідженню політичних трансформацій сучасної України. Надзвичайний інтерес викликають праці, присвячені методологічним аспектам дослідження трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах Східної Європи. Зокрема, ці питання порушує М. Рябчук [55; 56].

Проте є статті, що безпосередньо присвячені питанням соціокультурної трансформації. Серед них варто виділити роботи Л. Нагорної, О. Заремби, О. Федоренка [57; 58], які досліджують модернізаційний дискурс ідентичності. Вплив суспільно-політичних, соціокультурних трансформацій на етнічну, етнопрофесійну структуру населення розкривають Н. Макаренко [59] і Л. Ковач [60]. Надзвичайно цікавою є стаття О. Михайлової, в якій авторка намагається дослідити місце і роль блогосфери в соціокультурних трансформаціях у сучасній Україні [61].

Низка українських політологів розглядали різні аспекти соціокультурних трансформацій, що відбуваються в сучасній Україні на фоні інших держав. Зокрема, М. Волосевич досліджував вплив релігійного фактора на суспільно-політичні трансформації в сучасній Росії [62], С. Білошицький розкриває вплив міграційних процесів у провідних країнах ЄС на соціокультурні трансформації [63].

Не оминули українські політологи увагою і трансформаційні процеси, що відбуваються в постсоціалістичних і пострадянських

країнах. Зокрема, Д. Ткач, який певний час працював послом України в Угорщині, досить ґрунтовно досліджував суспільно-політичні трансформації у цій центральноєвропейській державі. При цьому значна увага приділялася формуванню інститутів громадянського суспільства, процесам творення нової, сучасної політичної еліти, які є рушійними силами трансформаційних процесів [64]. При цьому він прагнув показати їх у контексті демократичних перетворень в інших постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи [65].

Звернули увагу українські науковці й на досвід інших постсоціалістичних країн [66; 67]. У цих роботах досліджувалися конкретні кроки щодо європейської та євроантлантичної інтеграції, побудова в них демократичних політичних інститутів, формування національної політичної та економічної еліти, розвиток громадянського суспільства. Як правило, спираючись на досвід цих держав, науковці намагалися запропонувати свої рецепти для реформування українського суспільства.

Надзвичайно цікавим є дослідження Г. Зеленько, яка у 2003 р. опублікувала монографію ««Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України». Цінність цієї роботи полягає в тому, що авторка не лише намагається розкрити сутність змін, які відбулися в Україні з часу набуття нею незалежності, а й у тому, що це робиться через порівняльний аналіз з успішною трансформацією польського суспільства. Науковець наголошує, що «першочерговою і визначальною є модернізація політична» [68, с. 198], але «універсального рецепту щодо послідовності її проведення бути не може. У будь-якому разі вирішальними чинниками модернізації є соціокультурний, економічний і політичний рівень розвитку соціуму тієї чи іншої держави» [68, с. 22]. Тобто, роблячи акцент на політичних трансформаціях, Г. Зеленько вказує на важливість соціокультурних змін і намагається розкрити їхню сутність. Так, вона вважає, що «у соціальній сфері в процесі модернізації відбувається розподіл функціональних ролей, що виконують різні індивіди в суспільстві: розподіл між обов'язками в суспільному виробництві, політиці, сім'ї, розподіл приватного і публічного життя тощо. У культурній сфері відбувається суттєва трансформація традиційних цінностей, секуляризація освіти, утверджується

багатоманітність течій у науці, релігійний плюралізм, бурхливо розвиваються засоби комунікації» [68, с. 21]

Г. Зеленько обгрунтовано доводить, що в посткомуністичних країнах, у тому числі й в Україні, реалізується модель «навздогінної модернізації». При цьому авторка попереджає, що «навздогінна модернізація» таїть у собі багато ризиків і небезпек, здатних спотворити соціокультурну сферу держави [68, с. 26–27].

Потрібно зазначити, що у 5-му розділі авторка виділяє підрозділ під промовистою назвою «Соціокультурна сфера та тенденції розвитку громадянського суспільства України та Польщі», що повинно було б наблизити її до аналізу соціокультурних трансформацій і розкриття їхнього впливу на розвиток громадянського суспільства. Проте в монографії ми бачимо лише посилення на важливість «формування гнучкої і динамічної соціальної структури, насамперед – середнього класу», для модернізації суспільства [68, с. 168]. Тобто авторка залишає поза своєю увагою цей важливий аспект модернізації посттоталітарного суспільства.

Згодом Г. Зеленько підготувала роботу, в якій провела порівняльний аналіз трансформації тоталітарного суспільства в країнах Вишеградської групи та України. Проте як і в першій роботі, так і тут питання соціокультурних трансформацій у цих країнах лише означувалися [69].

Останнім часом в Україні з'явилася низка робіт, в яких порушувала питання впливу націоналізму на трансформаційні процеси. Серед них варто виділити дослідження Г. Касьянова [70; 71], М. Беззуб'яка [72].

Значну увагу перебігу трансформації українського суспільства приділяли вітчизняні історики. Зокрема, вони зібрали чималий імперичний матеріал щодо трансформаційних змін в Україні в радянську добу, узагальнили його. При цьому певна увага приділялася національним і соціокультурним чинникам. Серед їхніх робіт варто виділити дослідження Я. Грицака «Нарис Історії України: формування модерної української нації», в якому автор пропонує нову концепцію української історії модерної доби, показує вплив національного фактора на трансформаційні процеси в Україні протягом XIX – XX століття [73]. Цікавим є матеріал Я. Грицака з

промовистою назвою «Парадокси української модернізації», в якій вчений, аналізуючи розвиток українського суспільства в радянській модернізаційній парадигмі, доходить висновку, що «советське керівництво впродовж 1920 – 1970-х років, з одного боку, змодернізувало українське суспільство, спричинивши появу української адміністративної еліти, технічної інтелігенції та інших соціальних груп, яких бракувало в ХІХ ст., а з другого – шляхом терору й русифікації свідомо перешкоджало просуванню українців вгору соціальною драбиною, тим самим сіючи зерно майбутнього російсько-українського національного конфлікту» [2, с. 54]. Звертаючись до сучасних трансформаційних процесів в Україні, Я. Грицак підкреслює важливість національної ідеї і вважає, що в сучасній Україні «головне протистояння відбувається не між «українською» та «російською» ідеями в їх чистому вигляді, а між різними варіантами українського проекту – україномовного (українського етнічного), російськомовного (малоросійського), советського тощо» [2, с. 60].

Історичному осмисленню процесів, які відбувалися в Україні у 1991–2007 рр., присвятив свою роботу Г. Касьянов [74]. У ній зібраний значний емпіричний матеріал, який дозволяє показати трансформації політичної системи України, становлення структур державної влади, формування нації, проблеми прав громадян, трансформацій в економічному житті, соціальній, культурній сферах.

Розвиток української держави у проміжку 1991–2000 рр., як своєрідний підсумок першого десятиліття державотворення, досліджують С. Кульчицький і Б. Параховський [75].

Загальновідомо, що сучасний перебіг соціокультурних трансформацій в Україні багато в чому зумовлений її тоталітарним минулим і тими практиками, що використовувалися комуністичним режимом для формування «нової людини». Тому цікавими для осмислення стартових позицій сучасних трансформацій є роботи С. Маркової, яка на значному емпіричному матеріалі розкриває суспільно-політичні трансформації в українському селі в період становлення комуністичної, тоталітарної системи [76; 77]

Проблемам радянської модернізації «пізнього сталінізму і хрущовської доби» присвятили свою роботу науковці Інституту історії України [78].

Наведений вище матеріал свідчить, що ще у 1990-х рр. українські науковці, досліджуючи соціокультурні трансформації посттоталітарного суспільства, взяли на озброєння міждисциплінарний підхід. Одними з перших ці питання почали досліджувати соціологи, які значну увагу приділили вивченню еволюції суспільного життя України, його соціокультурних характеристик. Вони дійшли висновку, що соціокультурна, економічна і політична сфери розвиваються за своїми сценаріями, за своєю логікою, залишаючись один для одного «середовищем змін».

Не оминули зазначену проблематику і соціальні філософи. Вони досліджували теоретико-методологічні проблеми соціокультурних трансформацій і соціальних явищ і процесів у суспільстві, що трансформується. Проте автору не вдалося виявити чіткого визначення такого поняття, як соціокультурні трансформації. Поза їхньою увагою залишилася сама система культури та зміни, що відбуваються в її складових частинах.

Досить активно над проблемами соціокультурних трансформацій посттоталітарних суспільств у цілому й українського, зокрема, працювали вітчизняні політологи. Вони активно досліджували вплив політичних процесів на загальні тенденції соціокультурних трансформацій на шляху України від тоталітаризму до демократії. Значну увагу приділили вивченню релігійному аспекту і регіональним особливостям етнополітичного контексту соціокультурних трансформацій в Україні. Цікавими є спроби вітчизняних політологів розкрити сутність змін, що відбуються в сучасній Україні через порівняльний аналіз з успішною трансформацією східноєвропейських країн, які досить успішно пройшли шлях від тоталітарного суспільства до демократичного, і, маючи не набагато кращі стартові можливості, залишили нас далеко позаду.

Історики зібрали значний емпіричний матеріал, який відображає трансформаційні зміни в Україні в радянську добу, й узагальнили його.

Разом з тим, недостатньо уваги було приділено дослідженню таких аспектів соціокультурних трансформацій, як мовний, освітній, їхнього етнополітичного контексту. Фактично поза увагою дослідників залишилися соціокультурні трансформації, спрямовані

на зміну соціального статусу та способу життя окремих соціальних груп. Тобто, є ще над чим працювати. Тим більше, що в сучасних умовах, як підкреслює М. Рябчук: «Україні доводиться братися за навздогінну модернізацію в умовах війни, тобто воювати фактично на двох фронтах, зовнішньому і внутрішньому. Це істотно ускладнює весь процес, але й дає водночас активніший, свідоміший, відповідальніший частині населення додатковий стимул для мобілізації та цілеспрямованих дій» [56, с. 40–41]. Зрозуміло, що це буде ставити перед науковцями, в першу чергу політологами, нові завдання.

---

1. Борінштейн Є. Р. Розробка теорії соціокультурної трансформації у вітчизняній та зарубіжній науці: точка зору соціальної філософії / Є. Р. Борінштейн // Соціальна філософія. Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вип. 141/2013. – Серія: Філософія. – Севастополь, 2013.

2. Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2011. – 352 с.

3. Олівенський Марко. Хто відповідь Кучмі [Електронний ресурс] / Марко Олівенський. – Режим доступу: www.epravda.com.ua/columns/2010/12/8/261162

4. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / Ін-т економічного прогнозування / [за ред. акад. НАН України В. М. Гесця]. – К.: Логос, 1999. – 500 с.

5. Модернізація економіки України у вимірі економіки знань [за ред. В.М. Гесця]. – К.: Основа, 2006. – 592 с.

6. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: У 3 тт. [за ред. В.М. Гесця, В.П. Семиноженка, Б.Є. Квасюка]. – К.: Фенікс, 2007.

7. Гайдуцький П.І. Україна за роки незалежності 1991–2003 / П.І. Гайдуцький. – К.: Нора-Друк, 2003. – 560 с.

8. Гайдуцький П.І. Незалежна економіка України / П.І. Гайдуцький. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2014. – 528 с.

9. Лар'яновський І.С. Соціокультурні трансформації та проблема цінностей [Електронний ресурс] / І.С. Лар'яновський. – Режим доступу: www.rusnauka.com/32_PWMN_2009/Philosophia/55145.doc.htm

10. Гриньов В.Б. Нова Україна: якою я її бачу / В.Б. Гриньов. – К.: Абріс, 1995. – 100 с.

11. Рябчук Микола. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націотворення / Микола Рябчук. – К., 2000. – 304 с.

12. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.
13. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень. – К.: Друк, 1999. – 447 с.
14. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000 рр.) / В. Литвин. – К., 2000. – 360 с.
15. Видрін Д.Г. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект / Д.Г. Видрін, Д.В. Табачник. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
16. Ручка А.А. Особенности системной трансформации современного украинского общества / А.А. Ручка // Современное общество. – 1994. – № 4. – С. 6–153.
17. Головаха Е. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. Головаха. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 143 с.
18. Катаєв С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст / С. Катаєв // Людина і політика. – 1999. – №3. – С. 29–32.
19. Катаєв С. Несходжені лабіринти трансформації / С. Катаєв // Віче. – 1999. – №5.
20. Катаєв С.Л. Консервативні та модернізаційні компоненти соціокультурної трансформації / С.Л. Катаєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 76–81.
21. Катаєв Станіслав. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст / Станіслав Катаєв // Людина і політика. – 1999. – № 3 (3). – С. 31
22. Катаєв С.Л. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства: дис... д-р. соц. наук / С.Л. Катаєв. – К., 1998. – 380 с.
23. Гриценко О.А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі / О.А. Гриценко. – К.: УЦКО, 2000. – 213 с.
24. Канак Ф.М. Перехідний стан буття: поняття і місце в трансформаціях / Ф.М. Канак // Філософська думка. – 2001. – № 4. – С. 14–36.
25. Бадан Антоніна. Поняття соціокультурної трансформації [Електронний ресурс] / Антоніна Бадан. – Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/20...>
26. Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. Михальченко, В. Журавський, В. Танчер. – К., 1997.
27. Михальченко М. Україна доби межичасся / М. Михальченко, З. Самчук. – Київ–Дрогобич, 1998.
28. Журавський В. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко. – К., 1999.
29. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К., 2001. – 440 с.

30. Горбатенко В.П. Політична модернізація і місцеве самоврядування / В.П. Горбатенко // *Правова держава: Щорічник наукових праць*. Вип. 7 – К., 1996. – С. 199–205.
31. Горбатенко В.П. Паратигма модернізації / В.П. Горбатенко // *Нова політика*. – 1998. – № 4. – С. 41–51.
32. Горбатенко В.П. Кризовий синдром модернізації в контексті етнонаціональних конфліктів / В.П. Горбатенко // *Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі* / [авт. колектив; відп. ред. Ю. Римаренко, І. Тимошенко, Є. Степанов]. – К.: Вид-во Укр.-фін. ін-ту менеджм. і бізнесу, 1999. – С. 62–64.
33. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
34. Горбатенко В.П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-р. політ. наук / В.П. Горбатенко. – К., 1999. – 36 с.
35. Катаєв Станіслав. Концепція модернізації в сучасному українському суспільстві / Станіслав Катаєв // *Людина і політика*. – 2000. – № 1. – С. 75–76.
36. Рябчук М. Дві України: кінець амбівалентності? / Микола Рябчук // *Критика*. – 2015. – №1–2.
37. *Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи)*. – К., 1996.
38. Бойко Олександр. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія / Олександр Бойко. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2002. – 306 с.
39. *Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002)* / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – К.: Генеза, 2003. – 696 с.
40. *Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.* / В.А. Смолій, Ю.А. Левенець та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
41. Калакура Я.С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я.С. Калакура, О.О. Рафальський, М.Ф. Юрій. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
42. *Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу*. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.
43. *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України*. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 272 с.
44. *Войналович В.А. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність* / В.А. Войналович, Н.І. Кочан. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 303 с.
45. *Суспільно-політичні трансформації в Україні: від запитів до реалій* / [за ред. В.Ф. Солдатенка]. – К., 2009.

46. Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз / [за ред. Ф.М. Рудича]. – К., 2013.
47. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л.П. Нагорна. – К.: Стило, 1998. – 278 с.
48. Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастка ціннісних розмежувань / Л.П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
49. Нагорна Лариса. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей лінгвістичної політики / Лариса Нагорна. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.
50. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.
51. Панчук М. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / М. Панчук, В. Євтух, В. Войналович та ін. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с.
52. Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
53. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
54. Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.
55. Рябчук Микола. Відміни колоніалізму: про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи / Микола Рябчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 2 (64). – С. 41–58.
56. Рябчук Микола. Від навздогінної революції до навздогінної модернізації / Микола Рябчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 4 (78). – С. 32–41.
57. Нагорна Лариса. Соціокультурна ідентичність: проблема тезаурусу / Лариса Нагорна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 5 (55). – С. 56–74.
58. Заремба Олександр. Модернізаційний дискурс ідентичності в українському суспільстві на початку ХХІ століття / Олександр Заремба, Олександр Федоренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 5 (55). – С. 40–55.
59. Макаренко Наталія. Сучасні трансформаційні процеси в етнічній структурі України (на прикладі Донбасу) / Наталія Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 5(55). – С. 232–246.
60. Ковач Леся. Етнопрофесійна структура населення Донбасу в умовах суспільно-політичної модернізації сучасної України / Леся Ковач // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 5 (55). – С. 246–260.

61. Михайлова О.Ю. Блогосфера як інструмент соціокультурних трансформацій в сучасній Україні / О.Ю. Михайлова // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 4-5 (72-73). – С. 130–141.

62. Волосевич Максим. Вплив релігійного фактора на процеси суспільно-політичних трансформацій у Росії початку ХХІ ст. / Максим Волосевич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 2 (58). – С. 320–342.

63. Білошицький С.В. Міграційні процеси у провідних країнах ЄС: соціокультурні трансформації та політичні наслідки / С.В. Білошицький // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 4-5 (72-73). – С. 328–340.

64. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій / Д.І. Ткач. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.

65. Ткач Д.І. Політичні трансформації в Угорській Республіці на рубежі ХХ – ХХІ століть (у контексті демократичних перетворень у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи): дис. д-р. політ. наук / Д.І. Ткач. – К., 2004.

66. Рудич Ф.М. Момент істини. Трансформація політичних та економічних структур в країнах Центральної та Східної Європи / Ф.М. Рудич // Нова політика. – 1995. – № 6. – С. 32–37.

67. Рудич Ф.М. Стабільна демократія і ринкова економіка неподільні. Трансформація політичної та економічної структур Центральної та Східної Європи: порівняльний аналіз / Ф.М. Рудич // Віче. – 1995. – № 5. – С. 69–84.

68. Зеленько Галина. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Галина Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 216 с.

69. Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.

70. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Г.В. Касьянов – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

71. Касьянов Г.В. «Хто такі українці і чого вони хочуть»: проблема формування нації / Г.В. Касьянов // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010): збірник наукових статей. – К. : Інститут історії НАН України, 2012. – С. 6–19.

72. Беззуб'як М.Й. Націоналізм як фактор державотворення і глобальних трансформацій: суспільство національне і суспільство громадянське / М.Й. Беззуб'як // Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь / [за ред. О.М. Майбороди]. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 56–70.

73. Грицак Ярослав. Нарис Історії України: формування модерної української нації / Ярослав Грицака. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

74. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.

75. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України. – Т.3. Кульчицький С.В. Новітній Український державотворчий процес / С.В. Кульчицький, Б.О. Парановський. – К.: Наукова думка, 2004. – 327 с.

76. Маркова С.В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія / С.В. Маркова. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2015. – 544 с.

77. Маркова Світлана Володимирівна. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917 – 1933 рр.): автореф. дис... д-р. іст. наук / Світлана Володимирівна Маркова. – Чернівці, 2016. – 36 с.

78. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / [відп.ред. В.М. Даниленко]. – К.: Ін-т іст. Укр., 2014. – 697 с.